

УДК: 159.9

orcid.org/0000-0002-1836-529X

doi.org/10.5281/zenodo.400689

Ю.І. Фельдман
Національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, м. Харків

НЕВРОТИЧНІ РИСИ ТА НАХИЛИ ОСОБИСТОСТІ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ТИПУ ВАЛЕОУСТАНОВКИ

У статті подано аналіз поняття валеоустановки, надано характеристику зв'язку її типів з невротичними рисами та потребами особистості. Показано негативний зв'язок ресурсного типу валеоустановки з невротичними рисами та потребами особистості. Розкрито психологічний зміст дефіцитарного, маніпулятивного та підтримуючого типів валеоустановок через зв'язок з невротичними потребами та невротичними рисами особистості.

Ключові слова: установка, валеоустановка, невротичні потреби, невротичні риси особистості.

Ю.И. Фельдман НЕВРОТИЧЕСКИЕ ЧЕРТЫ И СКЛОННОСТИ ЛИЧНОСТИ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ТИПА ВАЛЕОУСТАНОВКИ

В статье представлен анализ понятия валеоустановки, охарактеризованы связи ее типов с невротическими чертами и потребностями личности. Показана отрицательная связь ресурсного типа валеоустановки с невротическими чертами и потребностями личности. Раскрыто психологическое содержание дефицитарного, манипулятивного и поддерживающего типов валеоустановок через связь с невротическими потребностями и невротическими чертами личности.

Ключевые слова: установка, валеоустановка, невротические потребности, невротические черты личности.

Yu.I. Feldman NEUROTIC PERSONALITY TRAITS AND INCLINATIONS DEPENDING ON THE TYPE OF VALEOLOGICAL MINDSET

The article presents an analysis of the concept of valeological mindset, characterized by correlation of its types with neurotic traits and needs of the individual. It is shown a negative relationship of resource type of valeological mindset with neurotic traits and needs of the individual, the psychological content of the deficit, manipulative and supporting types valeological mindset through correlation with the neurotic needs and neurotic personality traits.

Keywords: mindset, valeological mindset, neurotic needs, neurotic personality traits.

Міра наукової розробки проблеми. Вивченням особистості з позицій теорії установки займалися психологи наукової школи Д. Узнадзе: Ш. Надірашвілі, В. Норакидзе, О. Прангішвілі, Н. Сарджвеладзе, Г. Цінцадзе, Ш. Чхартишвілі, А. Шерозія, П.П. Горностай. Соціальним установкам присвячені праці В. Алексеевой, Б. Ананьева, Г. Андреевої, Л. Анциферовой, М. Бахтіна, С. Бубновой, А. Здравомислова, Д. Леонтьева, В. Петровського, С. Рубінштейна, Д. Узнадзе, В. Ядова. Соціально-психологічним установкам (атитюдом) присвячені праці Е. Катца П. Лазарсфельд, Р. Мертона, Г. Олпорта, К. Ховланда, Д. Штальберга. Проблематику валеоустановки висвітлено О. Васильєвою, Л. Волошинською, Ф. Філатовим, Т. Хомуленко.

Валеоустановка входить до складу компонентів спрямованості особистості, що відповідає за підтримання здоров'я і подолання хвороби і характеризується готовністю до певного способу сприйняття і ставлення до ситуації, які стосуються здоров'я людини. Валеоустановка відбивається на стані здоров'я опосередковано через структурування його внутрішньої суб'єктивної картини, через модифікацію ставлення до здоров'я [2; 5; 7; 10]. Валеоустановки є інтегральним утворенням, яке об'єднує когнітивні (уявлення про здоров'я і хвороби), емоційні (ставлення до проблем здоров'я і хвороби) і поведінкові (моделі поведінки, спрямовані на підтримку здоров'я та подолання хвороби) психічні складові, які визначають індивідуальну феноменологію здоров'я [10]. У своїх дослідженнях О.С. Васильєва та Ф.Р. Філатов [1] виділили і охарактеризували чотири типи валеоустановок:

1. Ресурсний тип, що передбачає орієнтацію на самостійне дотримання основ здорового способу життя. У ньому когнітивний компонент відрізняється повнотою і диференційованою уявленнь як про здоров'я так і про хвороби, емоційний компонент обумовлений більше внутрішньо-особистісними факторами, ніж зовнішніми стимулами (незалежність психічного стану, домінування позитивного настрою), а поведінковий компонент характеризується активністю як в подоланні хвороби і підтримці власного здоров'я, так і в сприянні створенню загальної здорової атмосфери в сім'ї, в колективі, в суспільстві взагалі.

2. У маніпулятивному типі валеоустановки власне самопочуття є способом впливу на інших. У ньому когнітивний компонент відрізняється тим, що уявлення про хвороби більш диференційовані, емоційний компонент характеризується тим, що позитивний настрій залежить від регламентацій значущих інших, а ставлення до власного здоров'я характеризується пасивністю, поведінковий компонент передбачає захисні реакції, агресивні тенденції і демонстративні стратегії.

3. Підтримуючий тип валеоустановок базується на прагненні отримати допомогу одного з членів сім'ї. У ньому когнітивний компонент характеризується недостатньою сформованістю уявлень про здоровий спосіб життя, їх фрагментарністю, емоційний компонент характеризується тим, що настрої залежить більшою мірою від емоційного стану значущих інших, а не від позитивного підкріплення або відсутності негативних дій з боку інших, а поведінковий компонент відрізняється необхідністю піклується про інших як основної умови активізації ресурсів.

4. Дефіцитарний тип валеоустановок характеризується несформованістю уявлень про здоровий спосіб життя і відзначається залежністю емоційного компонента від позитивної стимуляції з боку значущих інших, загальною пасивністю по відношенню до здоров'я і хвороби, наявністю страхів, підвищена тривожність, когнітивний і поведінковий компоненти є інтерперсональними феноменами, оскільки їх зміст визначається характером поширення соціальних уявлень.

Вибірка та методи дослідження. Експериментальну вибірку дослідження склали 110 досліджуваних (73 жінки та 37 чоловіків, середній вік яких становить $28,32 \pm 1,80$ років). Діагностичний комплекс був представлений наступними методиками:

1. *Методика дослідження невротичних схильностей особистості* [8]. У невротичних схильностях проявляється внутрішня скутість та не-свобода людини, її прихильність до ригідних, жорстко визначених способів взаємодії з навколишнім середовищем. К. Хорні виділяла наступні види невротичних нахилів (потреб) [12]: 1) *в любові, прихильності та схваленні* (суб'єкт прагне догоджати та подобатися іншим, за будь-яку ціну виправдовувати їхні очікування, забуваючи про себе; 2) *в «керівному» партнері* (суб'єкт делегує відповідальність за своє життя іншій людині, – «партнеру», успішна маніпуляція яким відтепер стає найважливішим умінням та завданням суб'єкта); 3) *в укладенні свого життя у вузькі рамки* (суб'єкт всіляко применшує своє честолюбство, хоче задовольнятися малим, прагне бути непомітним); 4) *у владі* (суб'єкт прагне панувати над іншими за допомогою інтелекту, волі); 5) *в експлуатації інших* (суб'єкт у будь-якій взаємодії шукає вигод та переваг для себе за рахунок інших людей, розцінюючи їх лише з погляду корисності); 6) *у престижі та суспільному визнанні* (суб'єкт бажає, щоб йому заздрили; для нього головне – бути власником «престижних» предметів та мати зв'язки з «престижними» людьми); 7) *у захопленні собою* (суб'єкт бажає, щоб ним захоплювалися, він нарцистичний, втрата захоплення принижує його); 8) *в особистих досягненнях* (суб'єкт прагне у всьому перевершити інших, «взяти над ними верх» за будь-яку ціну, «бути першим»; при цьому він відчуває напівусвідомлений страх невдачі); 9) *у самодостатності та незалежності*

(суб'єкт підкреслює, що він ніколи і ні в чому не має потреби, не піддається чимусь впливу; він дистанціюється від людей, вважаючи, що надмірне зближення швидко призводить до залежності від інших); 10) у досягненні досконалості та невразливості (суб'єкт бажає позбутися від усіх своїх недоліків, боїться зробити помилку, хоче бути гранично точним та досконалим у всіх своїх діях, думках та почуттях).

Невротичні нахили – це закріплені в особистості на рівні рис, глибоко індивідуалізовані способи протистояння загрозливим викликам середовища. Вони є джерелом уявного сенсу [6]. Якщо мотиви навчальної, комунікативної діяльності, діяльності саморозвитку та самовдосконалення (спорту, самовиховання тощо) студентів базуються на невротичних нахилах, то такі різновиди діяльності стають джерелом хронічного стресу, виснажують людини духовно та фізично, роблячи її нездоровою. Використовувався опитувальник невротичних нахилів, розроблений М.А. Кузнецовим [3; 6]. Цей опитувальник, що включає у себе десять шкал, дає можливість оцінити ступінь вираженості у досліджуваних десяти невротичних нахилів, що були виділені та описані К. Хорні. Опитувальник створювався з опорою на текст монографії К. Хорні, у якій міститься не тільки концепція невротичних нахилів особистості, але і операціоналізація основних понять та конструктів цієї концепції [12].

2. *Опитувальник невротичних рис особистості* [11]. Опитувальник складається з 119 пунктів – в 2,5 рази менше, ніж оригінальна методика. Пункти по 6 оцінюються бальною шкалою, і групуються в 9 шкал – 7 особистісних і дві контрольних. Як і в оригінальній методиці, особистісні шкали мають біполярний характер, і названі станом, відповідному вищому значенню. У нашому дослідженні аналізувались особистісні шкали, зокрема «невпевненість у собі», «пізнавальна та соціальна пасивність», «невротичний зверхконтроль поведінки», «афективна нестійкість», «інтровертована спрямованість особистості», «іпохондричність», «соціальна не адаптивність».

3. Авторська оригінальна *методика діагностики типів валеоустановки*, яка дозволяє визначити рівень розвитку ресурсного, дефіцитарного, маніпулятивного, підтримуючого типів валеоустановки [9].

Виклад матеріалу дослідження. Розглянемо результати кореляційного аналізу показників типів валеоустановки та невротичних рис особистості (рис. 1).

Встановлено негативні зв'язки між показниками ресурсного типу валеоустановки та невпевненістю у собі (-0,45, $p < 0,0001$), пізнавальною та соціальною пасивністю (-0,34, $p < 0,001$) та соціальною неадаптивністю (-0,52, $p < 0,0001$).

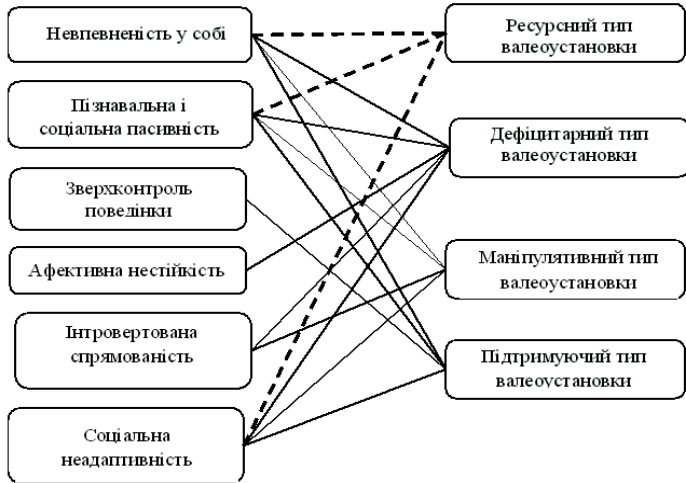

Рис. 1. Зв'язок типів валеоустановки та невротичних рис особистості.

Ресурсний тип валеоустановки передбачає впевненість в собі, підвищену самооцінку, самостійність, незалежність, прагнення до домінування в соціальних контактах, а у когнітивній сфері – високу рухливість і пластичність інтелектуальних процесів, різноманітні інтереси, активний пошук інформації і вражень. Також ресурсному типу валеоустановки відповідає соціальна сміливість, впевненість, наполегливість, схильність до ризику, прагнення до широких і різноманітних контактів, значні адаптивні можливості особистості, пластичність, диференційованість соціального поведінки; хороші комунікативні здібності і прагнення до співпраці.

Нами було встановлено позитивні зв'язки між дефіцитарним типом валеоустановки та невпевненістю у собі (0,38, $p < 0,0001$), пізнавальною та соціальною пасивністю (0,58, $p < 0,0001$), афективною нестійкістю (0,29, $p < 0,01$), інтровертованою спрямованістю особистості (0,65, $p < 0,0001$) та соціальною неадаптивністю (0,41, $p < 0,0001$). Дефіцитарний тип валеоустановки передбачає високу тривожність, невпевненість, труднощі при прийнятті рішень і в ситуаціях вибору, схильність до ретельного обмірковування вчинків, самоаналізу, незадоволеність собою, знижену самооцінку. У соціальних стосунках особи з дефіцитарним типом валеоустановки виявляють боязкість, залежність, очікування невдач, неуспіху, неприйняття, несамостійність в поведінці. В емоційній сфері особи з дефіцитарним типом валеоустановки характеризуються високою ймовірністю нестриманої, погано керованої поведінки, дратівливості, запальності, неконформ-

ністю і необдуманістю вчинків, поганою переносимістю стресу з можливістю дезадаптивних форм поведінки, агресивністю, підвищеною чутливістю щодо несправедливості, сензитивністю і афективною ригідністю. Дефіцитарний тип валеоустановки пов'язаний з значною соціальною дистанційованістю, заглибленістю в світ власних переживань, потребою в самоті, переживанням дискомфорту в ситуаціях широкої соціальної взаємодії. Зв'язок з неадаптивністю свідчить про погану пристосованість в різних соціальних ситуаціях, зниження соціальної перцепції і розуміння нюансів міжособистісних відносин, відсутність критичності щодо правильності та прийняття оточуючими своєї поведінки.

Встановлено зв'язки між маніпулятивним типом валеоустановки та невпевненістю у собі (0,27, $p < 0,01$), пізнавальною та соціальною пасивністю (0,28, $p < 0,01$), інтровертованою спрямованістю (0,39, $p < 0,0001$) та соціальною неадаптивністю (0,54, $p < 0,0001$). Так само, як і дефіцитарний тип валеоустановки, маніпулятивний тип валеоустановки характеризує невпевненість у собі та власних можливостях осіб, когнітивно ригідних, соціально пасивних, схильних до інтроверсії та відповідних форм поведінки, низько адаптивних.

Підтримуючий тип валеоустановки позитивно пов'язаний з невпевненістю у собі (0,54, $p < 0,0001$), пізнавальною та соціальною пасивністю (0,38, $p < 0,0001$), зверхконтролем поведінки (0,77, $p < 0,0001$) та соціальною неадаптивністю (0,26, $p < 0,01$). Особи з підтримуючим типом валеоустановки так само, як і з маніпулятивним чи підтримуючим типами, характеризуються невротичними рисами особистості. Окрім описаних вище невротичних рис, їм властивий зверх контроль поведінки, тобто невпевненість в поєднанні з підвищеною інтроспективністю, свідомим і жорстким контролем поведінки, перебільшеною схильністю до обмірковування вчинків, планування, раціоналізації, інертність і переживань, у соціальних контактах - «скутість», відсутність спонтанності, природності і невимуженості.

Наступним завданням нашого дослідження було визначити зв'язки між типами валеоустановок та невротичними потребами особистості (рис. 2). Нами було встановлено, що ресурсний тип валеоустановки має позитивний зв'язок з показниками невротичної потреби у досконалості та невразливості (0,36, $p < 0,0001$), та низку негативних зв'язків з показниками інших невротичних нахилів, зокрема потреби у розміщенні свого життя у вузькій рамці (-0,47, $p < 0,0001$), потребі у владі (-0,71, $p < 0,0001$) та потребі в експлуатації інших людей (-0,77, $p < 0,0001$).

Отже, досліджувані з ресурсним типом валеоустановки характеризуються прагненням до досконалості, неперевершеності, майстерності у діяльності. Вони демонструють високе честолюбство, прагнуть бути по-

мітними та визнаними у соціумі, однак не прагнуть до влади над іншими, не шукають вигоди за рахунок інших.

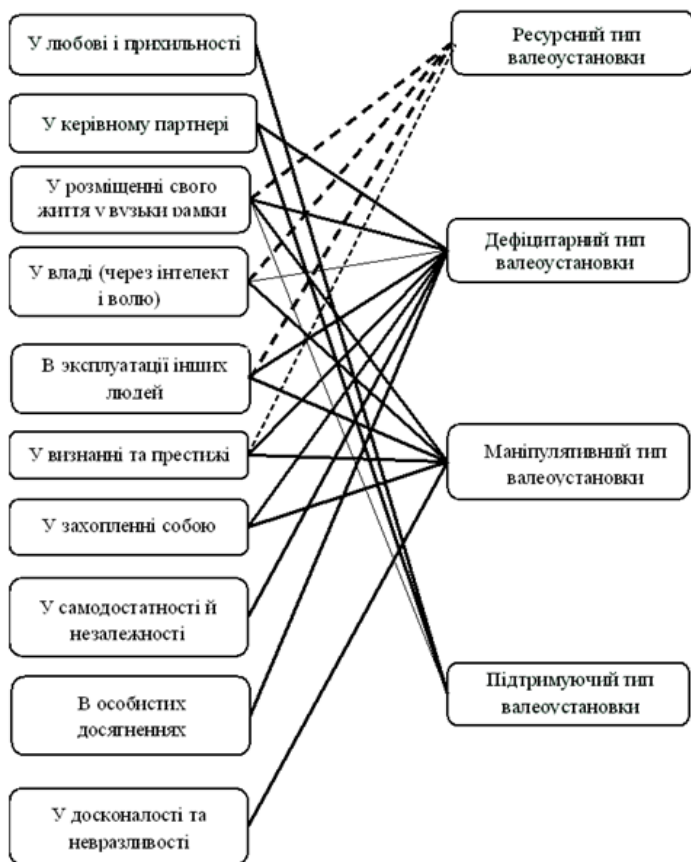

Рис. 2. Зв'язок типів валеоустановки та невротичних нахилів особистості.

Встановлено позитивні зв'язки дефіцитарного типу валеоустановки майже зі всіма невротичними потребами, а саме: потребою у керівному партнері (0,40, $p < 0,0001$), потребою у розміщенні свого життя у вузькій рамці (0,62, $p < 0,0001$), потребою у владі (0,27, $p < 0,01$), потребою в експлуатації інших людей (0,39, $p < 0,0001$), потребою у визнанні та престижі (0,50, $p < 0,0001$), потребою у захопленні собою (0,30, $p < 0,01$), потребою у досягненнях (0,76, $p < 0,0001$). Таким чином, особи з дефіцитарним типом

валеоустановки делегують відповідальність за своє життя іншим людям. З одного боку вони декларують применшення свого честолюбство, ніби хочуть задовольнитися малим, прагнуть бути непомітними, однак, з іншого боку, вони хочуть панувати над іншими, використовувати їх у своїх цілях, бажають, щоб їм заздрили, щоб ними захоплювались, прагнуть перевершувати інших, бояться невдачі. Поєднання таких невротичних тенденцій свідчить про наявність внутрішнього конфлікту в осіб з дефіцитарним типом валеоустановки.

Маніпулятивний тип валеоустановки пов'язаний з показниками потреби у розміщенні свого життя у вузькій рамці (0,57, $p < 0,0001$), потребою у владі (0,89, $p < 0,0001$), потребою в експлуатації інших людей (0,79, $p < 0,0001$), потребою у визнанні та престижі (0,51, $p < 0,0001$), потребою у захопленні собою (0,86, $p < 0,0001$), потребою у досягненнях (0,40, $p < 0,0001$). Маніпулятивний тип валеоустановки пов'язаний із прагненням до самоприниження та прагнення бути непомітним, з одного боку, а з іншого боку, із нарцисичними рисами особистості, страхом поразки та невдачі, із прагненням панувати над іншими, використовувати їх у власних цілях, спілкуватись лише з тими людьми, дружба з якими є престижною та має для них певні ресурси.

Підтримуючий тип валеоустановки представлений позитивними зв'язками з показниками потреб у любові та прихильності (0,89, $p < 0,0001$), у керівному партнері (0,70, $p < 0,0001$), у розміщенні свого життя у вузькій рамці (0,26, $p < 0,01$). Особи з підтримуючим типом валеоустановки характеризуються прагненням подобатись іншими, виправдовувати їх сподівання, бути альтруїстом, перекладати відповідальність за своє життя на значущого іншого, задовольнитись малим та бути непомітним.

Для більш детального розгляду зв'язку валеоустановки та невротичних рис і нахилів проведений факторний аналіз методом головних компонент з подальшим Varimax-обертанням з нормалізацією значень. Розглянемо результати факторизації досліджуваних показників (таблиця 1). При виконанні процедур факторного аналізу було прийнято рішення зупинитися на п'ятифакторному рішенні як такому, що найбільш змістовно інтерпретується. Для визначення оптимального числа факторів використовувалась діаграма «кам'янистого розсіпу», яка підтверджує доцільність визначення саме такої кількості факторів. Виділені фактори мають власні значення більше одиниці та пояснюють 60% дисперсії. До кожного фактору ввійшли від 2 до 7 показників з різним факторним навантаженням і показниками кореляції не менш 0,5 і не більш -0,5.

Перший фактор отримав назву «Маніпулятивне прагнення до влади та експлуатації» (24,6% сумарної дисперсії, факторна вага становить 5,18), до нього увійшли такі показники: невротична потреба у владі через інте-

лект і волю (0,94), невротична потреба в експлуатації інших (0,90), невротична потреба у захопленні собою (0,89), маніпулятивний тип валеоустановки (0,88), ресурсний тип валеоустановки (-0,79), а також соціальна неадаптованість як невротична риса (0,63). Даний фактор розкриває зв'язок невротичних потреб до влади та експлуатації з маніпулятивним типом валеоустановки.

Таблиця 1

Типи валеоустановки у факторній структурі невротичних рис та потреб особистості

Показники	Фактори				
	1	2	3	4	5
Невпевненість у собі		0,586			
Пізнавальна і соціальна пасивність			0,740		
Надконтроль поведінки		0,876			
Афективна нестійкість					0,792
Інтровертована спрямованість			0,719		
Іпохондричність		0,893			
Соціальна неадаптованість	0,630				
Ресурсний тип ВУ	-0,791				
Дефіцитарний			0,646		
Маніпулятивний	0,887				
Підтримуючий		0,930			
У любові і прихильності		0,935			
У керівному партнері		0,747			
У прагненні укласти своє життя в вузькі межі	0,497		0,614		
У владі через інтелект і волю	0,945				
В експлуатації інших людей	0,900				
У визнанні та престижі				0,786	
У захопленні собою	0,889				
У самодостатності і незалежності			0,787		
У досконалості та невразливості					-0,822
В особистих досягненнях				0,514	
Факторна вага	5,180	4,833	3,192	1,837	1,801
Доля заг. дисперсії	0,246	0,230	0,152	0,087	0,085

Другий фактор отримав назву «Прагнення до підтримки та любові» (23,0% сумарної дисперсії, факторна вага 4,83), до нього увійшли такі показники: невротична потреба у любові та прихильності (0,94), підтримуючий тип валеоустановки (0,93), іпохондричність (0,89) та зверхконтроль поведінки (0,87) як невротичні риси, невротична потреба у керівному

партнері (0,74), невпевненість у собі як невротична риса особистості (0,58). Зміст даного фактору розкриває зв'язок між підтримуючим типом валеоустановки та прагнення особистості до любові, прихильності, іпохондричності у відношенні хвороби.

До третього фактора під назвою «Дефіцитарні невротичні установки» (15,2% сумарної дисперсії, факторна вага становить 3,19) увійшли наступні показники: невротична потреба у самодостатності і незалежності (0,78), пізнавальна і соціальна пасивність як невротична риса особистості (0,74), інтровертована спрямованість особистості (0,72), дефіцитарний тип валеоустановки (0,65), невротична потреба у прагненні укласти своє життя в вузькі межі (0,61). Даний фактор розкриває зв'язок дефіцитарного типу валеоустановки з низкою невротичних рис та потреб.

Четвертий фактор пояснює 8,7% сумарної дисперсії та отримав назву «Невротична потреба у визнанні та досягненні». До нього увійшли невротична потреба у визнанні та престижі (0,79) і невротична потреба в особистих досягненнях (0,51). Зміст фактору пояснює зв'язок двох невротичних потреб – у визнанні та досягненні.

П'ятий фактор отримав назву «Невротична потреба в досконалості» та пояснює 8,5% сумарної дисперсії. До складу цього фактора увійшли: невротична потреба у досконалості та невразливості (-0,82) і афективна нестійкість (0,79). Даний фактор розкриває афективну насиченість невротичної потреби у досконалості та невразливості.

Висновки. Таким чином, валеоустановки особистості представлені різними невротичними потребами та рисами особистості, причому із отриманих кореляційних зв'язків можна визначити ресурсний тип валеоустановки як найбільш конструктивний, сприятливий та адаптивний, у той час як маніпулятивний, підтримуючий і, особливо, дефіцитарний типи валеоустановок характеризуються найбільшою кількістю зв'язків з невротичними потребами та рисами особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Васильєва О.С. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / О.С. Васильєва, Ф.Р. Филатов. — М.: Издательский центр «Академия», 2001. — 352 с.
2. Волошинська Л.В. Атрибутивні особливості ставлення студентів до свого здоров'я / Л.В. Волошинська // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. — № 44. — Ч. 1. — Х.: ХНПУ, 2012. — С. 29-37.
3. Зотова Л.М. Профіль невротичних схильностей як особистісний фактор, що визначає внутрішню картину здоров'я студентів / Л.М. Зотова // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. — № 44 — Ч. 1. — Х.: ХНПУ, 2012. — С. 79-92.

4. Історія психології: психосоматичний підхід: навчально-методичний посібник / [Т.Б. Хомуленко, М.О. Нестеренко та ін.]. — Х.: Вид-во «Діса плюс», 2016. — 188 с.
5. Кузнецов М.А. Самооценка здоровья у студентов в связи с их жизнестойкостью и уровнем невротизации / М.А. Кузнецов, Л.Н. Зотова // Психологія у суспільстві, що трансформується: матеріали VI Харківських Міжнародних психологічних Читань, присвячених пам'яті О.К. Лактіонова. Квітень, 2010 року. — Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. — С.142-147.
6. Кузнецов М.А. Емоційне вигорання вчителів: Основні закономірності динаміки / М.А. Кузнецов, О.В. Грицук. — Х.: ХНПУ, 2011. — 206 с.
7. Кузнецов М.А. Психологические механизмы и детерминанты поддержания здоровья человека / М.А. Кузнецов, Л.Н. Зотова // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. — № 53. — Х.: ХНПУ, 2016. — С. 102-125.
8. Опросник невротических черт личности [Режим доступу]: <http://psylab.info/>
9. Фельдман Ю.І. Розробка та апробація методики діагностики типів валеоустановки особистості / Ю.І. Фельдман // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, IV (48), Issue: 102, 2016. — P. 56-60.
10. Хомуленко Т.Б. Психосоматика: культурно-історичний підхід Психосоматика: культурно-історичний підхід: Навч.-метод. посіб./ Т.Б. Хомуленко, І.О. Філенко, К.І. Фоменко, О.С. Шукалова, М.В. Коваленко. — Х.: «Діса плюс», 2015. — С. 227-237.
11. Хомуленко Т.Б. Психосоматичний підхід у проблематиці психології розвитку: теоретичні та прикладні аспекти / Т.Б. Хомуленко // Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика: монографія / За ред. С.Д. Максименка, В.Л. Зливкова, С.Б. Кузікової. Книга 1. — Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2015. — С.340-358.
12. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / К. Хорни; пер с англ. — М.: Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1993. — 480 с.

Надійшла до редколегії 07.02.2017